प्रकरण तिसरे

प्रकरण - तिसरे

पर्यावरण अभ्यास : पर्यावरणविषयक जाणीव आणि वचनबद्धता

प्रस्तावना :

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये पर्यावरण अभ्यास : पर्यावरणविषयक जाणीव आणि वचनबद्धता तसेच पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी व सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी, पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी व सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी यांचे विवेचन केले आहे. प्रकरणाची विभागणी एकूण दोन विभागात केली.

पहिल्या विभागात दोन उपविभाग आहेत. पहिल्या उपविभागात प्रश्नावलीत पर्यावरणविषयक जाणीवे संबंधी ज्या २८ विधानांचा समावेश केला होता त्या विधानांना उत्तरदात्यांनी दाखविलेल्या सहमती, असहमती वरून दिसून आलेली निरीक्षणे नोंदविली आहेत. दुसऱ्या उपविभागात डनलॅप आणि त्याचे सहकारी यांनी विकसित केलेल्या NEP Scale मधील १५ विधानांना उत्तरदात्यांनी दाखविलेल्या सहमती, असहमती वरून दिसून आलेली ठळक निरीक्षणे नोंदविली आहेत.

दुसऱ्या विभागात दोन उपविभाग आहेत. पहिल्या उपविभागात पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी आणि उत्तरदात्यांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले आहे. दुसऱ्या उपविभागात पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी आणि उत्तरदात्यांचे सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले.

विभाग पहिला

अ. पर्यावरण अभ्यास आणि पर्यावरणविषयक जाणीव

उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव आहे काय हे जाणून घेण्यासाठी एकूण २८ पैंकी प्रत्येक विधानांशी उत्तरदाते सहमत आहेत, असहमत आहेत की, त्यांना

याबाबत काही सांगता येत नाही हे पहाण्यात आले. प्रत्येक विधानाला १८० उत्तरदात्यांनी जी उत्तरे नोंदवली त्यांची वारंवारिता दर्शविणारी सारणी खाली दिली आहे.

सारणी क्र. ३.१.१

पर्यावरण विषयक जाणीव विषयक प्रश्न

अ.क्र.	पर्यावरण विषयक जाणीव विषयक प्रश्न	पूर्णपणे सहमत	पूर्णपणे असहमत	सांगता येत नाही	एकूण
१	मानव आणि मानवेत्तर प्राण्यांच्या गरजा सभोवतालच्या पर्यावरणातून भागविल्या जातात.	१६९ ९३.९ %	८ ४.४%	३ १.७%	१८० १००%
२	मानवी कृतीमुळे पर्यावरणात बिघाड निर्माण होऊ शकतो.	१७२ ९५.६ %	८ ४.४%	--	१८० १००%
३	पंचगंगा नदीतील पाणी प्रदुषित झाले आहे.	१७७ ९८.३ %	३ १.७ %	--	१८० १००%
४	रंकाळा तलावाचे प्रदुषण आणि त्यातील जलपर्णी (केंदाळ) यामुळे तो सतत चर्चेत आहे.	१७४ ९६.७ %	४ २.२ %	२ १.१ %	१८० १००%
५	प्रदुषणामुळे रंकाळा तलावातील / पंचगंगेतील मासे मृत्यूमुखी पडल्याच्या घटना घडल्या आहेत.	१७० ९४.४ %	३ १.७ %	७ ३.९ %	१८० १००%
६	कोल्हापूर जिल्हयातील काही गावांत क्षारपड जमिनीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.	१२७ ७०.६ %	११ ६.१ %	४२ २३.३%	१८० १००%
७	वाहनांमुळे शहरातील प्रदुषण वाढत चालले आहे.	१७५ ९७.२ %	२ १.१ %	३ १.७ %	१८० १००%
८	कोल्हापूर जिल्हयातील जंगलाखालील जमिन कमी होत आहे	१४४ ८० %	१८ १० %	१८ १० %	१८० १००%
९	पश्चिम घाटातील जैव विविधतेचा ऱ्हास होत आहे.	१३० ७२.२ %	२२ १२.२%	२८ १५.६%	१८० १००%
१०	शहरात घन-कचऱ्याचा प्रश्न बिकट होत चालला आहे.	१७२ ९५.६ %	१ ०.६ %	७ ३.९ %	१८० १००%
११	उघडया गटारामुळे शहारातील आरोग्याचा प्रश्न गंभीर होत आहे.	१६९ ९३.९ %	१० ५.६ %	१ ०.६ %	१८० १००%

१२	रंकाळा तलावाला आणि पंचगंगा नदीला प्रदुषणापासून वाचविण्यासाठी सात्यत्याने आंदोलने होत आहेत	१४८ ८२.२ %	२८ १५.६%	४ २.२ %	१८० १00%
१३	प्रदुषित पर्यावरण ही एक महत्वाची स्थानिक समस्या आहे.	१६५ ९१.७ %	१३ ७.२ %	२ १.१ %	१८० १00%
१४	पर्यावरणाच्या समस्या जगातील सर्व देशात आहेत.	१५१ ८३.९ %	१२ ६.७ %	१७ ९.४ %	१८० १00%
१५	भारतात तसेच जगात पर्यावरणविषयक चळवळी निर्माण झाल्या आहेत.	१४४ ८0 %	१७ ९.४ %	१९ १0.६%	१८० १00%
१६	चिरंजीवी / शाश्वत विकासात पर्यावरण तसेच सध्याचा आणि भविष्यकालीन मानवी पिढयांच्या गरजांचा विचार केला जातो.	१३0 ७२.२ %	२३ १२.८%	२७ १५ %	१८० १00%
१७	पर्यावरणविषयक समस्या ही सर्वांच्या चिंतेची बाब आहे.	१७३ ९६.१ %	३ १.७ %	४ २.२ %	१८० १00%
१८	हवा, पाणी, प्रदुषणामुळे आरोग्य धोक्यात आले आहे.	१७४ ९६.७ %	४ २.२ %	२ १.१ %	१८० १00%
१९	स्थानिक पातळीवर प्रदुषण प्रतिबंधक उपायांची कडक अमंलबजावणी होणे आवश्यक आहे.	१७५ ९७.२ %	३ १.७ %	२ १.१ %	१८० १00%
२0	पर्यावरण संरक्षण चळवळीत सहभागी होण्याची माझी इच्छा आहे.	१६१ ८९.४ %	१५ ८.३ %	४ २.२ %	१८० १00%
२१	मी इतरांना पर्यावरण संरक्षण चळवळीत सहभागी होण्यासाठी प्रेरित करीन.	१५८ ८७.८ %	१६ ८.९ %	६ ३.३ %	१८० १00%
२२	सभोवतालचे पर्यावरण सुरक्षीत राखणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.	१६२ ९0 %	१५ ८.३ %	३ १.७ %	१८० १00%
२३	शुद्ध पाण्यासाठी अधिकचे पैसे देण्याची माझी तयारी राहील.	१0४ ५७.८ %	७0 ३८.९%	६ ३.३ %	१८० १00%
२४	पर्यावरण चळवळीला आर्थिक मदत करण्याची माझी तयारी	१४0 ७७.८ %	३४ १८.९%	६ ३.३ %	१८० १00%

	राहील .				
२५	पैसा नसला तरी पर्यावरण चळवळीला वेळ देण्याची माझी तयारी राहील .	१६६ ९२ . २ %	१२ ६ . ७ %	२ १ . १ %	१८० १00%
२६	पृथ्वी वाचविण्यासाठी जगातील सर्व लोकांनी एकत्र येण्याची वेळ आली आहे .	१६८ ९३ . ३ %	११ ६ . १ %	१ 0 . ६ %	१८० १00%
२७	पर्यावरणाची गुणवत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी सर्वांनाच आर्थिक बोजा सहन करावा लागेल .	१३७ ७६ . १ %	३४ १८ . ९%	९ ५ %	१८० १00%
२८	स्थानिक पर्यावरणाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी स्वत: पुढाकार घेण्याची माझी तयारी राहील .	१६५ ९१ . ७ %	११ ६ . १ %	४ २ . २ %	१८० १00%

सारणी क्रमांक ३ . १ . १ मधील उत्तरदात्यांच्या उत्तरांच्या वारंवारितेवरून प्रत्येक विधानाबाबात खालील प्रमाणे निरीक्षण नोंदविता येईल .

१ . विधान क्रमांक : १

'मानव आणि मानवेत्तर प्राण्यांच्या गरजा सभोवतालच्या पर्यावरणातून भागविल्या जातात'. या विधानास बहुतांशी १६९ (९३ . ९%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ८ (४ . ४%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ३ (१ . ७%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही . यावरून 'सजीवांच्या पर्यावरणावरील अवलंबित्वाची जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली .

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १६९ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांमध्ये प्रमाण ८७ (५१ . ५%) इतके होते . यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते .

२ . विधान क्रमांक : २

'मानवी कृतीमुळे पर्यावरणात बिघाड निर्माण होऊ शकतो .' या विधानास बहुतांशी १७२ (९५ . ६%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे . तर ८(४ . ४%)

उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे. यावरून 'मानवी कृतीमुळे पर्यावरणात बिघाड होऊ शकतो या विषयीची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १७२ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८८ (५१.२%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

३. विधान क्रमांक : ३

'पंचगंगा नदीतील पाणी प्रदुषित झाले आहे.' या विधानास बहुतांशी १७७ (९८.३%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ३ (१.७%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे. यावरून 'पंचगंगा पाणी प्रदुषण समस्येची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १७७ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८९ (५०.३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

४. विधान क्रमांक : ४

'रंकाळा तलावाचे प्रदुषण आणि त्यातील जलपर्णी (केंदाळ) यामुळे तो सतत चर्चेत आहे.' या विधानास बहुतांशी १७४ (९६.७%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ४ (२.२%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर २ (१.१%) उत्तरदात्यांनी सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'रंकाळा तलावातील जलपर्णी (केंदाळ) प्रदुषण समस्येची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १७४ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८९(५१.१%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव

वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

५. **विधान क्रमांक : ५**

'प्रदुषणामुळे रंकाळा तलावातील / पंचगंगेतील मासे मृत्यूमुखी पडल्याच्या घटना घडल्या आहेत. या विधानास बहुतांशी १७० (९४.४%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ३ (१.७%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ७ (३.९%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'रंकाळा / पंचगंगा पाणी प्रदुषणामुळे निर्माण होत असलेल्या समस्यांची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १७० उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८८ (५१.८%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

६. **विधान क्रमांक : ६**

'कोल्हापूर जिल्हयातील काही गावांत क्षारपड जमिनीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.' या विधानास बहुतांशी १२७ (७०.६%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे. ११ (६.१%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ४२ (२३.३%) उत्तरदात्यांना सहमती - असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'जमीन प्रदुषणाची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १२७ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ६९ (५४.३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

७. **विधान क्रमांक : ७**

'वाहनांमुळे शहारातील प्रदुषण वाढत चालले आहे.' या विधानास बहुतांशी १७५ (९७.२%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, २ (१.१%) उत्तरदात्यांनी

'असहमती' दर्शविली आहे तर ३ (१.७%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'वाहनांच्या वापरामुळे प्रदुषण वाढल्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १७५ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८८ (५0.३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

८. विधान क्रमांक : ८

'कोल्हापूर जिल्हयातील जंगलाखालील जमिन कमी होत आहे.' या विधानास बहुतांशी १४४ (८0%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, १८ (१0%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर १८ (१0%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'जंगलाखालील जमीन कमी होत असल्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १४४ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ७८ (५४.२%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

९. विधान क्रमांक : ९

'पश्चिम घाटातील जैव विविधतेचा ऱ्हास होत आहे.' या विधानास बहुतांशी १३0 (७२.२%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, २२ (१२.२%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर २८ (१५.६%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'पश्चिम घाटातील जैव विविधतेच्या ऱ्हासाची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १३० उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ७५ (५७.७%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१०. विधान क्रमांक : १०

'शहरात घन-कचऱ्याचा प्रश्न बिकट होत चालला आहे.' या विधानास बहुतांशी १७२ (९५.६%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, १ (०.६%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ७ (३.९%) उत्तरदात्यांना सहमती - असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'घन-कचरा समस्येची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १७२ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८७ (५०.६%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

११. विधान क्रमांक : ११

'उघडया गटारामुळे शहरातील आरोग्याचा प्रश्न गंभीर होत आहे.' या विधानास बहुतांशी १६९ (९३.९%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे. १० (५.६%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर १ (०.६%) उत्तरदात्यांना सहमती -असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'शहरातील उघडया गटारांची समस्या व त्याचे आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १६९ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८८ (५२.१%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१२. विधान क्रमांक : १२

'रंकाळा तलावाला आणि पंचगंगा नदीला प्रदुषणापासून वाचवण्यासाठी सातत्याने आंदोलने होत आहेत.' या विधानास बहुतांशी १४८ (८२.२%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, २८ (१५.६%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ४ (२.२%) उत्तरदात्यांना सहमती - असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'पाणी प्रदुषण रोखण्यासाठी निर्माण होणाऱ्या आंदोलनाची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

१३. विधान क्रमांक : १३

'प्रदुषित पर्यावरण ही एक महत्वाची स्थानिक समस्या आहे.' या विधानास बहुतांशी १६५ (९१.७%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, १३ (७.२%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर २ (१.१%) उत्तरदात्यांना सहमती -असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'प्रदुषित पर्यावरण स्थानिक समस्या असल्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १६५ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८३ (५०.३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१४. विधान क्रमांक : १४

'पर्यावरणाच्या समस्या जगातील सर्व देशात आहेत.' या विधानास बहुतांशी १५१ (८३.९%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, १२ (६.७%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती दर्शविली आहे तर १७ (९.४%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'पर्यवरणीय समस्यांच्या व्याप्ती विषयक' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

१५. विधान क्रमांक : १५

'भारतात तसेच जगात पर्यावरण विषयक समस्या सोडविण्यासाठी चळवळी

निर्माण झाल्या आहेत.' या विधानास बहुतांशी (१४४ किंवा ८0%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, १७ (९.४%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती दर्शविली आहे तर १९ (१0.६%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'भारतात तसेच जगात पर्या वरण संरक्षणासाठी कार्यरत असणाऱ्या चळवळीची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १४४ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ७५ (५२.१%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१६. विधान क्रमांक : १६

'चिरंजीवी /शाश्वत विकासात पर्यावरण तसेच सध्याचा आणि भविष्यकालीन मानवी पिढयांच्या गरजांचा विचार केला जातो.' या विधानांस बहुतांशी १३0 (७२.२%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे. २३ (१२.८%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर २७ (१५%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'नैसर्गि क साधन-संपत्तीचे योग्य संवर्धन शाश्वत विकास करत असल्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १३0 उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८0 (६१.५%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१७. विधान क्रमांक : १७

'पर्यावरणाविषयक समस्या ही सर्वांच्या चिंतेची बाब आहे.' या विधानास बहुतांशी १७३ (९६.१%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ३ (१.७%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ४ (२.२%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली

नाही. यावरून 'पर्यावरणाविषयक समस्या ही सर्वांच्या चिंता असल्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १७३ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८८ (५०.९%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१८. विधान क्रमांक : १८

'हवा, पाणी प्रदुषणामुळे आरोग्य धोक्यात आले आहे.' या विधानांस बहुतांशी १७४ (९६.७%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ४ (२.२%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर २ (१.१%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'हवा, पाणी प्रदुषणाचे मानवी आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

१९. विधान क्रमांक : १९

'स्थानिक पातळीवर प्रदुषण प्रतिबंधक उपायांची कडक अमंलबजावणी होने आवश्यक आहे.' या विधानास बहुतांशी १७५ (९७.२%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ३ (१.७%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर २ (१.१%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'पर्यावरण समस्यामध्ये स्थानिक पातळीवरील समस्याच प्रामुख्याने जबाबदार असल्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १७५ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८८ (५०.३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

२०. विधान क्रमांक : २०

'पर्यावरण संरक्षण चळवळीत सहभागी होण्याची माझी इच्छा आहे.' या विधानास बहुतांशी १६१ (८९.४%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, १५ (८.३%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ४ (२.२%) उत्तरदात्यांना सहमत -असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'पर्यावरण संरक्षणासाठी चळवळीत सहभाग घेऊन काम करण्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १६१ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८७ (५४%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

२१. विधान क्रमांक : २१

'मी इतरांना पर्यावरण संरक्षण चळवळीत सहभागी होण्यासाठी प्रेरित करीन.' या विधानास बहुतांशी १५८ (८७.८%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, १६ (८.९%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ६ (३.३%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'पर्यावरणीय समस्या सोडवण्यासाठी इतरांनासुद्धा प्रेरित करण्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १५८ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८१ (५१.३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

२२. विधान क्रमांक : २२

'सभोवतालचे पर्यावरण सुरक्षित राखणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.' या विधानास बहुतांशी १६२ (९0%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे. १५ (८.३%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ३ (१.७%) उत्तरदात्यांना

सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'पर्यावरण सुरक्षीत राखणे हे प्रत्येक नागरिकांचे कर्तव्य असल्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

या विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १६२ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८२ (५०.६%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

२३. विधान क्रमांक : २३

'शुद्ध पाण्यासाठी अधिकचे पैसे देण्याची माझी तयारी राहील.' या विधानास बहुतांशी १०४ (५७.८%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ७० (३८.९%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ६ (३.३%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'पिण्याच्या शुद्ध पाण्यासाठी पैसे देण्याची तयारी असल्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १०४ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ५५ (५२.९%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

२४. विधान क्रमांक : २४

'पर्यावरण चळवळीला आर्थिक मदत करण्याची माझी तयारी राहील.' या विधानास बहुतांशी १४० (७७.८%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ३४ (१८.९%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ६ (३.३%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'पर्यावरण समस्या सोडविण्यासाठी पर्यावरण चळवळीला आर्थिक मदत करण्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १४० उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ७६ (५४.३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

२५. विधान क्रमांक : २५

'पैसा नसला तरी पर्यावरण चळवळीला वेळ देण्याची माझी तयारी राहील.' या विधानास बहुतांशी १६६ (९२.२%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे. १२ (६.७%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती दर्शविली आहे तर २ (१.१%) उत्तरदात्यांना सहमती - असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून ' पैसा नाही म्हणून न थांबता पर्यावरण चळवळीला वेळ देण्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

२६. विधान क्रमांक : २६

'पृथ्वी वाचविण्यासाठी जगातील सर्व लोकांनी एकत्र येण्याची वेळ आली आहे.' या विधानास बहुतांशी १६८ (९३.३%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ११ (६.१%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर १ (0.६%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'गंभीर स्वरूपाच्या पर्यावरणीय विध्वंसाची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १६८ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८६ (५१.२%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

२७. विधान क्रमांक : २७

'पर्यावरणाची गुणवत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी सर्वांनाच आर्थिक बोजा सहन करावा लागेल.' या विधानास बहुतांशी १३७ (७६.१%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ३४ (१८.९%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ९ (५%) उत्तरदात्यांना

सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'ढासळत्या पर्यावरणाची गुणवत्ता टिकवण्यासाठी आर्थिक बोजा सहन करण्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १३७ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ७५ (५४.७%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

२८. विधान क्रमांक : २८

'स्थानिक पर्यावरणाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी स्वत: पुढाकार घेण्याची माझी तयारी राहील.' या विधानास बहुतांशी १६५ (९१.७%) उत्तरदात्यांनी 'सहमती' दर्शविली आहे, ११ (६.१%) उत्तरदात्यांनी 'असहमती' दर्शविली आहे तर ४ (२.२%) उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता आली नाही. यावरून 'स्थानिक पर्यावरणाचे प्रश्न सोडवण्यास स्वत: पुढाकार घेण्याची' जाणीव बहुसंख्य उत्तरदात्यांमध्ये दिसून आली.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १६५ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८४ (५०.९%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव वाढण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

ब. पर्यावरण अभ्यास आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धता

उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक बांधिलकी किंवा वचनबद्धता आहे काय हे जाणून घेण्यासाठी, एकूण १५ विधानांशी उत्तरदाते सहमत आहेत, असहमत आहेत की त्यांना काही याबाबत काही सांगता येत नाही हे पाहण्यात आले. प्रत्येक विधानाला १८० उत्तरदात्यांनी जी उत्तरे नोंदवली त्यांची वारंवारिता दर्शविणारी सारणी खाली दिली आहे. विधानंचे सरूप असे आहे की, उत्तरदाते पर्यावरण संरक्षणाशी पूरक अशा दृष्टिकोनाचे समर्थन

करणारे आहेत की नाही, त्यांचा दृष्टिकोन पर्यावरन संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी पूरक (Pro-Ecological) आहे की नाही हे समजून येते. पर्यावरण संरक्षणाशी पूरक दृष्टिकोन उत्तरदात्यांनी व्यक्त केला तर त्यांच्यात "पर्यावरणविषयक वचनबद्धता" आहे असे प्रस्तुत अभ्यासात गृहीत धरण्यात आले आहे.

खालील विधानांना आपली सहमती असहमती दर्शवा

(डनलॅप आणि इतर त्यांची मोजपट्टी)

सारणी क्र.३.२.१

पर्यावरणविषयक वचनबद्धता विषयक प्रश्न

अ.क्र	पर्यावरणविषयक वचनबद्धता विषयक प्रश्न	पूर्णपणे सहमत	पूर्णपणे असहमत	सांगता येत नाही	एकूण
१	ज्या मर्यादिपर्यच्या लोकसंख्येला पृथ्वी उपजीविकेसाठी आधार देऊ शकते त्या मर्यादिकडे आपण जात आहोत.	१५२ ८४.४%	१९ १०.६%	९ ५ %	१८० १००%
२	स्वत:च्या गरजेच्या पूर्तीसाठी नैसर्गिक पर्यावरणात बदल करण्याचा अधिकार मानवाला आहे.	९ ५ %	१६९ ९३.९%	२ १.१ %	१८० १००%
३	जेव्हा मानाव निसर्गात हस्तक्षेप करतो तेव्हा कित्येकदा भयावह परिणामांना तोंड दयावे लागते.	१६१ ८९.४ %	१३ ७.२ %	६ ३.३ %	१८० १००%
४	मानवी कल्पकवृत्तीमुळे आपणाला पृथ्वीवर वास्तव करण्या योग्य ठिकाण राखता येईल याची खात्री बाळगता येईल.	६० ३३.७ %	९६ ५३.३%	२४ १३.१ %	१८० १००%
५	मानव प्राणी पर्यावरणाचा अतिप्रमाणात गैर वापर करीत आहे.	१४७ ८१.७ %	२८ १५.६%	५ २.८ %	१८० १००%
६	पृथ्वीवर पुष्कळ प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे, केवळ आपण तिचा विकास कसा करावा. हे शिकण्याची गरज आहे.	१०९ ६०.६ %	६९ ३८.३%	२ १.१ %	१८० १००%

७	मानवाला जितका पृथ्वीवर जगण्याचा अधिकार आहे तितकाच वनस्पती व प्राण्यांना देखील आहे.	१५६ ८६.७ %	१९ १०.६%	५ २.८ %	१८० १००%
८	आधुनिक औद्योगिक समाजामुळे होणाऱ्या प्रभावाशी जुळवून घेता येईल इतक्या प्रमाणात निसर्गाचा समतोल भक्कम आहे.	५० २७.८ %	१२० ६६.७%	१० ५.६ %	१८० १००%
९	मानवाजवळ विशेष पात्रता असून देखील मानवालाही निसर्ग नियम लागू आहेत.	१५७ ८७.२ %	१६ ८.९ %	७ ३.९ %	१८० १००%
१०	मानवाला भेडसवणाऱ्या तथाकथित 'पर्यावरणीय प्रश्नांची' मोठया प्रमाणात अतिशयोक्ती केली जात आहे.	६१ ३३.९ %	१०८ ६० %	११ ६.१ %	१८० १००%
११	पृथ्वी ही एखादया अंतराळ यानासारखी असल्यामुळे पृथ्वीवर फारच कमी जागा आणि साधन संपत्ती उपलब्ध आहे.	१३६ ७५.६ %	३४ १८.९%	१० ५.६ %	१८० १००%
१२	मानवाच्या उर्वरित निसर्गावर वर्चस्व गाजविण्याचा अधिकार आहे.	१९ १०.६ %	१५७ ८७.२%	४ २.२ %	१८० १००%
१३	निसर्गाची समतोल अवस्था अतिशय नाजूक असून मानवी हस्तक्षेपाने हा समतोल सहजपणे ढासळू शकतो.	१४६ ८१.१ %	२८ १५.६%	६ ३.३ %	१८० १००%
१४	निसर्गाचे व्यवहार कसे चालतात या विषयी मानव यथावकाश ज्ञान प्राप्त करून त्यावर नियंत्रण मिळविण्यास शिकेल.	१०७ ५९.४ %	६३ ३५ %	१० ५.६ %	१८० १००%
१५	सद्याप्रमाणेच सर्वकाही असेच चालू राहिले तर लवकरच आपणाला गंभीर स्वरूपाच्या पर्यावरणीय विध्वसाला सामोरे जावे लागेल.	१५२ ८४.४%	२४ १३.३%	४ २.२ %	१८० १००%

सारणी क्रमांक ३.२ मधील उत्तरदात्यांच्या उत्तरांच्या वारंवारितेवरून प्रत्येक विधाताबाबत खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदविता येईल.

१. विधान क्रमांक : १

'ज्या मर्यादेपर्यंतच्या लोकसंख्येला पृथ्वी उपजीविकेसाठी आधार देऊ शकते त्या मर्यादेकडे आपण जात आहोत.' सदर विधानास बहुसंख्य (१५२ किंवा ८४.४%) उत्तरदात्यांनी सहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १५२ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ८२ (५३.९%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

२. विधान क्रमांक : २

'स्वत:च्या गरजेच्या पूर्तीसाठी नैसर्गिक पर्यावरणात बदल करण्याचा अधिकार मानवाला आहे.' सदर विधानास बहुसंख्य (१६९ किंवा ९३.९%) उत्तरदात्यांनी असहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला असहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १६९ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (८५ किंवा ५०.३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते

३. विधान क्रमांक : ३

'जेव्हा मानवाला निसर्गात हस्तक्षेप करतो तेव्हा कित्येकदा भयावह परिणामांना तोंड दयावे लागते.' सदर विधानास बहुसंख्य (१६१ किंवा ८९.४%) उत्तरदात्यांनी सहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १६१ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (८१ किंवा ५०.३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते

४. विधान क्रमांक : ४

'मानवी कल्पकवृत्तीमुळे आपणाला पृथ्वीवर वास्तव करण्यायोग्य ठिकाण राखता येईल यांची खात्री बाळगता येईल.' सदर विधानास बहुसंख्य (९६ किंवा ५३.३%) उत्तरदात्यांनी असहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला असहमती दर्शविणाऱ्या एकूण ९६ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (५८ किंवा ६०.४%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

५. विधान क्रमांक : ५

'मानव प्राणी पर्यावरणाचा अतिप्रमाणात गैर वापर करीत आहे.' सदर विधानास बहुसंख्य (१४७ किंवा ८१.७%) उत्तरदात्यांनी सहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १४७ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (७९ किंवा ५३.७%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

६. विधान क्रमांक : ६

'पृथ्वीवर पुष्कळ प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे, केवळ आपण तिचा विकास कसा करावा हे शिकण्याची गरज आहे.' सदर विधानास बहुसंख्य (६९ किंवा ३८.३%) उत्तरदात्यांनी असहमती दर्शविली आहे.

सदर विधानाला असहमती दर्शविणाऱ्या एकूण ६९ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (४१ किंवा ५९.४%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

७. विधान क्रमांक : ७

'मानवाला जितका पृथ्वीवर जागण्याचा अधिकार आहे तितकाच वनस्पती व प्राण्यांना देखील आहे.' सदर विधानास बहुसंख्य (१५६ किंवा ८६.७%) उत्तरदात्यांनी सहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

८. विधान क्रमांक : ८

'आधुनिक औद्योगिक समाजामुळे होणाऱ्या प्रभावाशी जुळवून घेता येईल इतक्या प्रमाणात निसर्गाचा समतोल भक्कम आहे. सदर विधानास बहुसंख्य (१२० किंवा ६६.७%) उत्तरदात्यांनी असहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला असहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १२० उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (७५ किंवा ६२.५%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

९. विधान क्रमांक : ९

'मानवजवळ विशेष पात्रता असून देखील मानवालाही निसर्ग लागू आहेत.' सदर विधानास बहुसंख्य (१५७ किंवा ८७.२%) उत्तरदात्यांनी सहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १५७ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (८५ किंवा ५४.१%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१०. विधान क्रमांक : १०

'मानवाला भेडसवणाऱ्या तथाकथित 'पर्यावरणीय प्रश्नांची' मोठया प्रमाणात अतिशयोक्ती केली जात आहे.' सदर विधानास बहुसंख्य (१०८ किंवा ६०%) उत्तरदात्यांनी असहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला असहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १०८ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (६८ किंवा ६३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

११. विधान क्रमांक : ११

'पृथ्वी ही एखादया अंतराळ यानासारखी असल्यामुळे पृथ्वीवर फारच कमी जागा आणि साधन संपत्ती उपलब्ध आहे.' सदर विधानास बहुसंख्य (१३६ किंवा ७५.६%) उत्तरदात्यांनी सहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १३६ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (७२ किंवा ५२.९%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१२. विधान क्रमांक : १२

'मानवाला उर्वरित निसर्गावर वर्चस्व गाजविण्याचा अधिकार आहे.' सदर विधानास बहुसंख्य (१५७ किंवा ८७.२%) उत्तरदात्यांनी असहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला असहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १५७ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (८१ किंवा ५१.६%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१३. विधान क्रमांक : १३

'निसर्गाची समतोल अवस्था अतिशय नाजूक असून मानवी हस्तक्षेपाने हा समतोल सहजपणे ढासळू शकतो.' सदर विधानास बहुसंख्य (१४६ किंवा ८१.१%) उत्तरदात्यांनी सहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १४६ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (७५ किंवा ५१.४%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१४. विधान क्रमांक : १४

'निसर्गाचे व्यवहार कसे चालतात या विषयी मानव यथावकाश ज्ञान प्राप्त करून त्यावर नियंत्रण मिळविण्यास शिकेल.' सदर विधानास (६३ किंवा ३५%) उत्तरदात्यांनी असहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला असहमती दर्शविणाऱ्या एकूण ६३ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (४१ किंवा ६५.१%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

१५. विधान क्रमांक : १५

'सद्याप्रमाणेच सर्वकाही असेच चालू राहिले तर लवकरच आपला गंभीर स्वरूपाच्या पर्यावरणीय विध्वंसाला सामोरे जावे लागेल. सदर विधानास बहुसंख्य (१५२ किंवा ८४.४%) उत्तरदात्यांनी सहमती दर्शविणे हे पर्यावरणविषयक वचनबद्धता असल्याचे निदर्शक आहे.

सदर विधानाला सहमती दर्शविणाऱ्या एकूण १५२ उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरण अभ्यास' हा विषय शिकलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण (७८ किंवा ५१.३%) इतके होते. यावरून 'पर्यावरणविषयक अभ्यास' हा अभ्यासक्रम उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धता निर्माण होण्यास चालना देणारा आहे असे सूचित होते.

विभाग दूसरा

अ. सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी :

प्रस्तुत विभागात उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी किती प्रमाणात आहे हे तपासून पाहण्यासाठी उत्तरदात्यांना एकूण २८ विधानांशी सहमती / असहमती दर्शविण्यास सांगितले होते. उत्तरदात्यांने विधानास 'सहमती' दर्शविली असल्यास ३ गुण देण्यात आले 'असहमती' दर्शविले असल्यास १ गुण देण्यात आला व उत्तरदाता सहमती अथवा असहमती दर्शविण्यास असमर्थ असल्यास त्याला २ गुण देण्यात आले अशा प्रकारे प्रत्येक उत्तरदात्यांने मिळवलेले एकूण गुण किती होतात याची निश्चिती करण्यात आली. उत्तरदात्यांने १ ते ७९ या दरम्यान गुण प्राप्त केल्यास संबंधित उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी निम्न' आहे. जर ८0 ते ८४ दरम्यान गुण मिळाले असतील तर उत्तरदात्यांमध्ये 'पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी सापेक्षत: उच्च' आहे असे मानण्यात आले.

उत्तरदात्यांचे महाविद्यालय, ज्ञान शाखा, ग्रामीण-नागरी पार्श्वभूमी, जात-प्रवर्ग, धर्म, लिंग, कुटुंबाचा प्रकार, वडीलांचा व्यवसाय आणि कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न ही परिवर्त्ये आणि उत्तरदात्यांमधील पर्यावरणविषयक जाणिवेची पातळी यात काही परस्परसंबंध आहे काय हे तपासून पाहण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. याबाबतची निरीक्षणे खाली नोंदविण्यात आली आहेत.

१. महाविद्यालय आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी :

महाविद्यालय आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी या दोहोत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.३.१ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.३.१

महाविद्यालय आणि पर्यावरणयविषयक जाणीवेची पातळी

अ.क्र.	महाविद्यालयाचे नाव	पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी		एकूण
		(१-७९) निम्न	(८०-८४) उच्च	
१	गोपाल कृष्ण गोखले कॉलेज	२५ (४१.७%) (२७.५%)	३५ (५८.३%) (३९.३ %)	६0 (१00%) (३३.३%)
२	विवेकानंद कॉलेज	३४ (५६.७%) (३७.४%)	२६ (४३.३%) (२९.२%)	६0 (१00%) (३३.३%)
३	न्यू कॉलेज	३२ (५३.३ %) (३५.२%)	२८ (४६.७%) (३१.५%)	६0 (१00%) (३३.३%)
	एकूण	९१ (५0.६%) (१00 %)	८९ (४९.४%) (१00 %)	१८0(१00%) (१00 %)

सारणी क्रमांक ३.३.१ मधील माहिती वरून असे दिसून येते की, तिन्ही महाविद्यालयांची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय जाणीव असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये गोपाळ कृष्ण गोखले महाविद्यालयातील विद्यार्थी सर्वाधिक प्रमाणात (५८.३%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे न्यू कॉलेज (४६.७%) आणि विवेकानंद कॉलेज (४३.३%) यांचा क्रम लागतो.

२. ज्ञान शाखा आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी :

शाखा आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी या दोहोत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.३.२ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.३.२

ज्ञानशाखा आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी

अ.क्र.	ज्ञान शाखा	पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी		एकूण
		(१-७९) निम्न	(८०-८४) उच्च	
१	कला	३३ (५५%) (३६.३%)	२७ (४५%) (३०.३%)	६0 (१00%) (३३.३%)
२	वाणिज्य	२७ (४५ %) (२९.७%)	३३ (५५ %) (३७.१%)	६0(१00 %) (३३.३%)
३	विज्ञान	३१ (५१.७ %) (३४.१%)	२९ (४८.३%) (३२.६%)	६0 (१00%) (३३.३%)
	एकूण	९१ (५0.६ %) (१00 %)	८९ (४९.४%) (१00%)	१८0 (१00 %) (१00 %)

सारणी क्रमांक ३.३.२ मधील माहिती वरून असे दिसून येते की, तिन्ही ज्ञानशाखांची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय जाणीव असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थी सर्वाधिक प्रमाणात (५५%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे विज्ञान (४८.३%) आणि कला शाखेचा (४५%) यांचा क्रम लागतो.

३.ग्रामीण-नागरी पार्श्वभूमी आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी :

उत्तरदात्यांची ग्रामीण-नागरी पार्श्वभूमी आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.३.३ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.३.३

ग्रामीण-नागरी पार्श्वभूमी आणि पर्यावरणविषय जाणीवेची पातळी

अ.क्र.	पार्श्वभूमी	पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी		एकूण
		(१-७९) निम्न	(८०-८४) उच्च	
१	ग्रामीण	५१ (५४%) (५६%)	४३ (४५.७%) (४८.३%)	९४ (१००%) (५२.२%)
२	नागरी	४० (४६.५%) (४४%)	४६ (५३.५%) (५१.७%)	८६ (१००%) (४७.८%)
	एकूण	९१ (५०.६%) (१००%)	८९ (४९.४%) (१००%)	१८० (१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३.३.३ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, ग्रामीण आणि नागरी पार्श्वभूमीची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय जाणीव असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये नागरी पार्श्वभूमी असणाऱ्या उत्तरदाते सर्वाधिक प्रमाणात (५३.५%) दिसून आले. त्याखालोखाल ग्रामीण (४५.७%) उत्तरदात्यांचा क्रम लागतो.

४. जात-प्रवर्ग आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी :

उत्तरदात्यांचा जात-प्रवर्ग आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.३.४ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.३.४

जात-प्रवर्ग आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी

अ.क्र.	जात-प्रवर्ग	पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी		एकूण
		(१-७९) निम्न	(८०-८४) उच्च	
१	एस.सी	१९ (७३.१%) (२०.९%)	७ (२६.९%) (७.९%)	२६ (१००%) (१४.४%)
२	एन.टी.	६ (४२.९%) (६.६%)	८ (५७.१%) (९%)	१४ (१००%) (७.८%)
३	ओ.बी.सी.	१० (४७.६%) (११%)	११ (५२.४%) (१२.४%)	२१ (१००%) (११.७%)
४	अन्य उच्च जाती व समुदाय	५६ (४७.१%) (६१.५%)	६३ (५२.९%) (७०.८%)	११९ (१००%) (६६.१%)
	एकूण	९१ (५०.६%) (१००%)	८९ (४९.४%) (१००%)	१८० (१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३.३.४ मधील माहिती वरून असे दिसून येते की, जात-प्रवर्गांची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय जाणीव असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये एन.टी. या जात प्रवर्गातील उत्तरदात्यांचे सर्वाधिक प्रमाणात (५७.१%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे अन्य उच्च जाती व समुदाय (५२.९%), ओ.बी.सी. (५२.४%) आणि एस.सी.(२६.९%) जात प्रवर्गाचा क्रम लागतो.

५.धर्म आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी :

धर्म आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे

काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.३.५ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ४.५

धर्म आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी

अ.क्र.	धर्म	पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी		एकूण
		(१-७९) निम्न	(८०-८४) उच्च	
१	हिंदू	८७ (५०.९%) (९५.६%)	८४ (४९.१%) (९४.४%)	१७१ (१००%) (९५%)
२	मुस्लिम	२ (६६.७%) (२.२%)	१ (३३.३%) (१.१%)	३ (१००%) (१.७%)
३	जैन	२ (४०%) (२.२%)	३ (६०%) (३.४%)	५ (१००%) (२.८%)
४	ख्रिश्चन	-	१ (१००%) (१.१%)	१ (१००%) (०.६%)
	एकूण	९१ (५०.६%) (१००%)	८९ (४९.४%) (१०० %)	१८० (१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३.३.५ मधील माहिती वरून असे दिसून येते की, चार धर्मांची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय जाणीव असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये (ख्रिश्चन धर्मातील उत्तरदाते वगळता) जैन धर्मातील उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वाधिक (६०%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे हिंदू (४९.१%), आणि मुस्लिम (३३.३%) यांचा क्रम लागतो.

६ . लिंग आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी :

लिंग (Sex) आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले . या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३ . ३ . ६ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे .

सारणी क्रमांक ३ . ३ . ६

लिंग आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी

अ . क्र	लिंग	पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी		एकूण
		(१-७९) निम्न	(८०-८४) उच्च	
१	पुरूष	६७ (५२ .८%) (७३ . ६%)	६० (४७ . २%) (६७ . ४%)	१२७ (१00%) (७0 . ६%)
२	स्त्रीया	२४ (४५ . ३%) (२६ . ४%)	२९ (५४ . ७%) (३२ . ६%)	५३ (१00%) (२९ . ४%)
	एकूण	९१(५0 . ६%) (१00%)	८९ (४९ . ४%) (१00%)	१८0 (१00%) (१00%)

सारणी क्रमांक ३ . ३ . ६ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, स्त्री-पुरूषाची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय जाणीव असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये स्त्री / महिला उत्तरदात्यांचे सर्वाधिक प्रमाण (५४ . ७%) दिसून आले . त्याखालोखाल पुरूष उत्तरदात्यांच्या (४७ . २%) यांचा क्रम लागतो .

७ . कुटुंबाचा प्रकार आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी :

उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाचा प्रकार आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले . या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३ . ३ . ७ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे .

सारणी क्रमांक ३.३.७

कुटुंबाचा प्रकार आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी

अ. क्र.	कुटुंबाचा प्रकार	पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी		एकूण
		(१-७९) निम्न	(८०-८४)उच्च	
१	संयुक्त कुटुंब	३९ (४७.६%) (४२.९%)	४३(५२.४%) (४८.३%)	८२ (१00 %) (४५.६ %)
२	विभक्त कुटुंब	५२ (५३.१%) (५७.१%)	४६ (४६.९%) (५१.७%)	९८ (१00 %) (५४.४%)
	एकूण	९१ (५0.६%) (१00%)	८९ (४९.४%) (१00%)	१८0 (१00%) (१00%)

सारणी क्रमांक ३.३.७ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, संयुक्त आणि विभक्त कुटुंब प्रकाराची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय जाणीव असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये संयुक्त कुटुंबातील उत्तरदात्यांचे सर्वाधिक प्रमाण (५२.४%) दिसून आले. त्याखालोखाल विभक्त कुटुंबातील उत्तरदात्यांच्या (४६.९%) यांचा क्रम लागतो.

८. वडीलांचा व्यवसाय आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी :

उत्तरदात्यांच्या वडीलांचा व्यवसाय आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.३.८ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.३.८

वडीलांचा व्यवसाय आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी

अ.क्र.	वडीलांचा व्यवसाय	पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी		एकूण
		(१-७९) निम्न	(८०-८४) उच्च	
१	नोकरी	३४ (५०.७%) (३७.४%)	३३(४९.३%) (३७.१%)	६७ (१00 %) (३७.२%)
२	शेती	४१ (५६.१%) (४५.१%)	३१ (४३.१ %) (३४.८%)	७२ (१00%) (४0%)
३	स्वयंरोजगार	१२ (३३.३%) (१३.२%)	२४ (६६.७%) (२७%)	३६ (१00%) (२0%)
४	इतर	४ (८0%) (४.४%)	१ (२0%) (१.१%)	५ (१00%) (२.८%)
	एकूण	९१ (५0.६%) (१00%)	८९ (४९.४%) (१00%)	१८0 (१00%) (१00%)

सारणी क्रमांक ३.३.८ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, उत्तरदात्यांच्या वडीलांच्या व्यवसायांची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय जाणीव असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये वडीलांचा व्यवसाय स्वयंरोजगार असणाऱ्या उत्तरदात्यांचे सर्वाधिक प्रमाण (६६.७%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे वडीलांचा व्यवसाय नोकरी असणारे (४९.३%), वडीलांचा व्यवसाय शेती असणारे (४.३%) आणि अन्य व बलूतेदारीची कामे हा वडीलांचा व्यवसाय असणारे (२0%) यांचा क्रम लागतो.

९. कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी :

कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न आणि पर्यावरणविषयक बांधिलकीची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.३.९ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.३.९

कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न आणि पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी

अ.क्र.	मासिक उत्पन्न (रूपया मध्ये)	पर्यावरणविषयक जाणीवेची पातळी		एकूण
		(१-७९) निम्न	(८०-८४) उच्च	
१	०१ ते १००० रू.	२ (६६.७%) (२.२%)	१ (३३.३%) (१.१%)	३ (१००%) (१.७%)
२	१००१ ते ५००० रू.	१८ (३९.१%) (१९.८%)	२८ (६०.९ %) (३१.५ %)	४६ (१००%) (२५.६%)
३	५००१ ते १०,००० रू.	३४ (३७.४%) (३७.४%)	२५ (६२.६%) (२८.१ %)	५९ (१००%) (३२.८%)
४	१०,००१ ते २०,००० रू.	३३ (४९.३%) (३६.३%)	३४ (५०.७%) (१.१%)	६७ (१००%) (३७.२%)
५	२०,००१ पेक्षा अधिक	४ (८० %) (४.४%)	१ (२०%) (१.१ %)	५ (१००%) (२.८%)
	एकूण	९१ (५०.६%) (१००%)	८९ (४९.४%) (१००%)	१८० (१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३.३.९ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, कुटुंबाच्या सरासरी मासिक उत्पन्न गटाची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय जाणीव असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये मासिक उत्पन्न ५००१ ते १०,००० रू. या गटातील उत्तरदाते सर्वा

धिक प्रमाणात (६२.६%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे १००१ ते ५००० रू. या गटातील (६०.९%), १०,००१ ते २०,००० रू. या गटातील (५०.७%) आणि २०.००१ पेक्षा अधिक या गटातील (२०%) उत्तरदात्यांच्या क्रम लागतो.

ब.उत्तरदात्यांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धता

प्रस्तावना :

उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी किती प्रमाणात आहे हे पाहण्यासाठी उत्तरदात्यांना डनलॅप आणि इतर त्यांच्या सहकारी यांनी विकसित केलेल्या NEP Scale मधील १५ विधानांशी 'सहमती' / 'असहमती' दर्शविण्यास सांगितले होते. ज्या उत्तरदात्यांना सहमती-असहमती दर्शविता येत नाही त्यांना 'सांगता येत नाही' हा पर्याय दिला. १,३,५,७,९,११,१३ आणि १५ या विधानांशी उत्तरदात्यांने 'सहमती' दर्शविली असल्यास ३ गुण देण्यात आले, 'असहमती' दर्शविली असल्यास १ गुण देण्यात आला व उत्तरदाते सहमती-असहमती दर्शविण्यास असमर्थ असल्यास त्याला २ गुण देण्यात आले. २,४,६,८,१०,१२ आणि १४ या विधानांस उत्तरदात्याने 'असहमती' दर्शविली असल्यास ३ गुण देण्यात आले. 'सहमती' दर्शविली असल्यास १ गुण देण्यात आला व उत्तरदाते सहमती-असहमती दर्शविण्यास असमर्थ असल्यास त्यांना २ गुण देण्यात आले.

अशा प्रकारे प्रत्येक उत्तरदात्यांने मिळवलेले गुण किती होतात यांची निश्चिती करण्यात आली. उत्तरदात्यांने १७ ते २७ या दरम्यान गुण प्राप्त केल्यास संबंधित उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी 'कमी' आहे जर उत्तरदात्यांने २८ ते ३३ या दरम्यान गुण प्राप्त केल्यास उत्तरदात्यांमध्ये पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी 'उच्च' आहे, असे मानण्यात आले.

उत्तरदात्यांचे महाविद्यालय, ज्ञान शाखा, ग्रामीण-नागरी पार्श्वभूमी, जात-प्रवर्ग, धर्म, लिंग, कुटुंबाचा प्रकार, वडीलांचा व्यवसाय आणि कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न ही परिवर्त्ये आणि उत्तरदात्यांमधील पर्यावरणविषयक वचनबद्धता पातळी यात काही परस्परसंबंध

आहे काय हे तपासून पाहण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. याबाबतची निरीक्षणे खाली नोंदविण्यात आली आहेत.

१. महाविद्यालयानुसार पर्यावरणविषयक वचनबद्धता पातळी :

महाविद्यालय आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धता पातळी या दोहोत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.४.१ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.४.१

महाविद्यालय आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी

अ.क्र.	महाविद्यालयाचे नाव	पर्यावरणविषयक बांधिलकीची पातळी		एकूण
		निम्न	उच्च	
१	गोपाल कृष्ण गोखले कॉलेज	३९ (६५%) (३६.४%)	२१ (३५%) (२८.८%)	६० (१००%) (३३.३%)
२	विवेकानंद कॉलेज	३६ (६०%) (३३.६%)	२४ (४०%) (२३.९%)	६० (१००%) (३३.३%)
३	न्यू कॉलेज	३२ (५३.३%) (२९.९%)	२८ (४६.७%) (३८.४%)	६०(१०० %) (३३.३%)
	एकूण	१०७ (५९.४%) (१००%)	७३ (४०.६%) (१००%)	१८० (१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३.४.१ मधील माहिती वरून असे दिसून येते की, तिन्ही महाविद्यालयांची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय बांधिलकी असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये न्यू कॉलेजमधील विद्यार्थी सर्वाधिक प्रमाणात (४६.७%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे विवेकानंद कॉलेज (४०%) आणि गोपाळ कृष्ण गोखले महाविद्यालय (३५%) यांचा क्रम लागतो.

२. ज्ञान शाखा आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी :

ज्ञान शाखा आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी या दोहोत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.४.२ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.४.२

शाखा आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी

अ.क्र.	शाखा	पर्यावरणविषयक वचनबद्धताची पातळी		एकूण
		निम्न	उच्च	
१	कला	३७ (६१.७%) (३४.६%)	२३ (३८.३%) (३१.५%)	६० (१००%) (३३.३%)
२	वाणिज्य	३२ (५३.३%) (२९.९ %)	२८ (४६.७%) (३८.४%)	६० (१००%) (३३.३%)
३	विज्ञान	३८ (६३.३%) (३५.५%)	२२ (३६.७%) (३०.१%)	६० (१००%) (३३.३%)
	एकूण	१०७ (५९.४%) (१००%)	७३ (४०.६%) (१००%)	१८० (१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३.४.२ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, तिन्ही ज्ञान शाखेंची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय वचनबद्धता असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थी सर्वाधिक प्रमाणात (४६.७%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे कला शाखा (३८.३%) आणि विज्ञान शाखेचा (३६.७%) यांचा क्रम लागतो.

३ . उत्तरदात्यांची ग्रामीण-नागरी पार्श्वभूमी आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी

उत्तरदात्यांची ग्रामीण-नागरी पार्श्वभूमी आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३ . ४ . ३ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३ . ४ . ३

ग्रामीण-नागरी पार्श्वभूमी आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी

अ . क्र .	पार्श्वभूमी	पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी		एकूण
		निम्न	उच्च	
१	ग्रामीण	५७ (६० . ६%) (५३ . ३%)	३७ (३९ . ४%) (५० . ७%)	९४ (१००%) (५२ . २%)
२	नागरी	५० (५८ . १%) (४६ . ७%)	३६ (४१ . ९%) (४९ . ३%)	८६ (१००%) (४७ . ८%)
	एकूण	१०७ (५९ . ४%) (१००%)	७३ (४० . ६%) (१००%)	१८० (१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३ . ४ . ३ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, उत्तरदात्यांच्या ग्रामीण-नागरी पार्श्वभूमीची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय वचनबद्धता असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये नागरी पार्श्वभूमीतील उत्तरदाते सर्वाधिक प्रमाणात (४१ . ९%) दिसून आले. त्याखालोखाल ग्रामीण पार्श्वभूमी लाभलेल्या (३९ . ४%) क्रम लागतो.

४ . जात-प्रवर्ग आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी :

उत्तरदात्यांचा जात-प्रवर्ग आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिल. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३ . ४ . ४ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.४.४

जात-प्रवर्ग आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी

अ.क्र	जात-प्रवर्ग	पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी		एकूण
		निम्न	उच्च	
१	एस.सी	२० (७६.९%) (१८.७%)	६ (२३.१%) (८.२%)	२६ (१००%) (१४.४%)
२	एन.टी.	८ (५७.१%) (७.५%)	६ (४२.९%) (८.२ %)	१४ (१००%) (७.८%)
३	ओ.बी.सी.	९ (४२.९%) (८.४%)	१२ (५७.१%) (१६.४%)	२१ (१००%) (११.७%)
४	अन्य उच्च जाती व समुदाय	७० (५८.८%) (६५.४%)	४९ (४१.२%) (६७.१%)	११९ (१००%) (६६.१%)
	एकूण	१०७ (५९.४%) (१००%)	७३ (४०.६%) (१००%)	१८० (१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३.४.४ मधील माहिती वरून असे दिसून येते की, उत्तरदात्यांच्या जात-प्रवर्गाची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय वचनबद्धता असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये ओ.बी.सी. प्रवर्गातील उत्तरदाते सर्वाधिक प्रमाणात (५७.१%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे एन.टी. (४२.९%), अन्य उच्च जाती व समुदाय (४१.२%) आणि एस.सी.(२३.१%) यांचा क्रम लागतो.

५.धर्म आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी :

धर्म आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.४.५ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.४.५

धर्म आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी

अ.क्र.	धर्म	पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी		एकूण
		निम्न	उच्च	
१	हिंदू	१०२ (५९.६%) (९५.३%)	६९ (४०.४%) (९४.५%)	१७१ (१००%) (९५%)
२	मुस्लिम	२ (६६.७%) (१.९%)	१(३३.३ %) (१.४%)	३(१००%) (१.७%)
३	जैन	३(६०%) (२.८%)	२ (४०%) (२.७%)	५ (१००%) (२.८%)
४	ख्रिश्चन	-	१ (१००%) (१.४%)	१ (१००%) (०.६%)
	एकूण	१०७ (५९.४%) (१००%)	७३ (४०.६%) (१००%)	१८० (१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३.४.५ मधील माहिती वरून असे दिसून येते की, उत्तरदात्यांच्या धर्माची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय वचनबद्धता असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये ख्रिश्चन धर्म वगळता हिंदू धर्मातील उत्तरदाते सर्वाधिक प्रमाणात (४०.४%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे जैन धर्म (४०%), आणि मुस्लिम धर्म (३३.३%) यांचा क्रम लागतो.

६. लिंग आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी :

लिंग (Sex) आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.४.६ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.४.६

लिंग आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी

अ.क्र	लिंग	पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी		एकूण
		निम्न	उच्च	
१	पुरूष	७९ (६२.२%) (७३.८%)	४८ (३७.८%) (६५.८%)	१२७ (१00%) (७0.६%)
२	स्त्रीया	२८ (५२.८%) (२६.२%)	२५ (४७.२%) (३४.२%)	५३ (१00%) (२९.४%)
	एकूण	१0७ (५९.४%) (१00%)	७३ (४0.६%) (१00%)	१८0 (१00%) (१00%)

सारणी क्रमांक ३.४.६ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, स्त्री-पुरूषाची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय वचनबद्धता असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये स्त्री / महिला उत्तरदात्यांचे सर्वाधिक प्रमाण (४७.२%) दिसून आले. त्याखालोखाल पुरूष उत्तरदात्यांच्या (३७.८ %) यांचा क्रम लागतो.

७. कुटुंबाचा प्रकार आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी :

उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाचा प्रकार आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.४.७ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.४.७

कुटुंबाचा प्रकार आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी

अ.क्र.	कुटुंबाचा प्रकार	पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी		एकूण
		निम्न	उच्च	
१	संयुक्त कुटुंब	४९ (५९.८%) (४५.८%)	३३(४०.२%) (४५.२%)	८२ (१०० %) (४५.६ %)
२	विभक्त कुटुंब	५८ (५९.२%) (५४.२ %)	४० (४०.८%) (५४.८%)	९८ (१०० %) (५४.४%)
	एकूण	१०७ (५९.४%) (१००%)	७३ (४०.६%) (१००%)	१८० (१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३.४.७ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, संयुक्त उत्तरदात्यांना कुटुंब प्रकाराची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय वचनबद्धता असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये विभक्त कुटुंबातील उत्तरदात्यांचे सर्वाधिक प्रमाण (४०.८%) दिसून आले. त्याखालोखाल संयुक्त कुटुंबातील उत्तरदात्यांच्या (४०.२%) यांचा क्रम लागतो.

८. वडीलांचा व्यवसाय आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी :

उत्तरदात्यांच्या वडीलांचा व्यवसाय आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.४.८ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.४.८

वडीलांचा व्यवसाय आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी

अ.क्र.	वडीलांचा व्यवसाय	पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी		एकूण
		निम्न	उच्च	
१	नोकरी	३८ (५६.७%) (३५.५%)	२९ (४३.३%) (३९.७ %)	६७ (१00%) (३७.२%)
२	शेती	४६ (६३.९%) (४३%)	२१ (३६.१%) (३५.६%)	७२ (१00%) (४0%)
३	स्वयंरोजगार	२२ (६१.१%) (२0.६%)	१४ (३८.९%) (१९.२%)	३६ (१00 %) (२0 %)
४	इतर	१ (२0%) (0.९%)	४ (८0%) (५.५ %)	५ (१00%) (२0%)
	एकूण	१0७ (५९.४%) (१00%)	७३ (४0.६%) (१00%)	१८0 (१00%) (१00%)

सारणी क्रमांक ३.४.८ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, उत्तरदात्यांच्या वडिलांच्या व्यवसायाची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय वचनबद्धता असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये वडीलांचा व्यवसाय अन्य आणि बलूतेदारीची कामे असणाऱ्या उत्तरदात्यांचे सर्वाधिक प्रमाण (८0%) दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे वडीलांचा व्यवसाय नोकरी असणारे (४३.३%), वडीलांचा व्यवसाय शेती असणारे (३६.१%), आणि वडीलांचा व्यवसाय स्वयंरोजगार असणारे (३८.९%) यांचा क्रम लागतो.

९. कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी :

उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी या दोहोंत परस्पर संबंध आहे काय हे तपासून पाहिले. या विषयीची सांख्यिकी माहिती सारणी क्रमांक ३.४.९ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

सारणी क्रमांक ३.४.९

कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न आणि पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी

अ.क्र.	मासिक उत्पन्न (रूपया मध्ये)	पर्यावरणविषयक वचनबद्धतेची पातळी		एकूण
		निम्न	उच्च	
१	०१ ते १००० रू	२ (६६.७%) (१.९%)	१ (३३.३%) (१.४ %)	३ (१००%) (१.७%)
२	१००१ ते ५००० रू	२६ (५६.५%) (२४.३%)	२० (४३.५%) (२७.४%)	४६ (१००%) (२५.६%)
३	५००१ ते १०,००० रू	३६ (६१%) (३३.६%)	२३ (३९ %) (३१.५ %)	५९ (१००%) (३२.८%)
४	१०,००१ ते २०,००० रू	४० (५९.७%) (३७.४%)	२७ (४०.३ %) (३७ %)	६७ (१००%) (३७.२ %)
५	२०,००१ पेक्षा अधिक	३ (६०%) (२.८%)	२ (४० %) (२.७%)	५ (१०० %) (२.८%)
	एकूण	१०७ (५९.४%) (१००%)	७३ (४०.६%) (१०० %)	१८०(१००%) (१००%)

सारणी क्रमांक ३.४.९ मधील माहितीवरून असे दिसून येते की, कुटुंबाच्या सरासरी मासिक उत्पन्न गटाची तुलना करता, उच्च पातळीवरील पर्यावरणीय वचनबद्धता असणाऱ्या उत्तरदात्यांमध्ये मासिक उत्पन्न १००० ते ५००० रू.या गटातील उत्तरदाते

सर्वाधिक प्रमाणात (४३.५%), दिसून आले. त्याखालोखाल अनुक्रमे १00१ ते २0,000 रू. या गटातील (४0.३%) २0,00१ पेक्षा अधिक गटातील ५00१ ते १0,000 या गटातील (३९%) आणि १ ते १000 रू. या गटातील (३३.३%) उत्तरदात्यांचा क्रम लागतो.